

Отримано: 15 лютого 2019 року

Прорецензовано: 9 березня 2019 року

Прийнято до друку: 16 вересня 2019 року

e-mail: liudmyla.pidkuimukha@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-7(75)-125-128

Підкуймуха Л. М. Мовне життя Львова в художніх текстах Юрія Винничука. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 7(75), жовтень. С. 125–128.

УДК811.161.2'276:947.783-25»19»

Підкуймуха Людмила Миколаївна,
кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

МОВНЕ ЖИТТЯ ЛЬВОВА В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ ЮРІЯ ВИННИЧУКА

У статті розглянуто мовну ситуацію Львова у ХХ столітті на матеріалі художніх текстів. Джерельною базою дослідження стали романи «Танго смерті» (2013) і «Цензор снів» (2016) Ю. Винничука. У запропонованому матеріалі представлено мовне різноманіття Львова в міжвоєнний період, проаналізовано ті зміни, які відбулися у просторі міста за радянської доби, вивчено вплив більшовицької політики на внутрішню структуру мовлення львів'ян і лінгвістичний ландшафт.

Ключові слова: мовна ситуація, художній текст, міжвоєнний Львів, лінгвістичний ландшафт.

Liudmyla Pidkuimukha,
DhD in Philology, Senior lecturer at the Ukrainian Language Department
National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

LANGUAGE SITUATION IN LVIV BASED ON THE LITERARY TEXTS BY YURIY VYNNYCHUK

In the article, the linguistic situation of Lviv in the twentieth century has been explored. The "Tango of Death" (Ukrainian: "Tanho smerti") (2013) and "Censor of Dreams" (Ukrainian: "Tsensur sniv") (2016) by Yuriy Vynnychuk were chosen for analysis. These novels depict a special Lviv type, who speaks colourful Ukrainian "Lviv" language and who is ready to fight for the city and for his presence in it.

Since Lviv had been chosen as the place of action, ethnic and language situation in the city was described. The study showed that Ukrainian, Polish, German and Jewish languages had been utilized in the social and cultural space of inter-war Lviv. Moreover, Yuriy Vynnychuk described his characters as those people whose level of language stability was high. For them Ukrainian language was not only as a means of communication but also as a tool of resistance.

On the other hand, language situation and changes that took place in the city's space during the Soviet Union period were depicted in the aforementioned texts. Furthermore, the author examines the influence of Bolshevik policy on the internal structure of Lviv koine and linguistic landscape.

Thus, our research explores that in the novels by Yuriy Vynnychuk space of Lviv as well as mentality, historical collective and individual memory, signs, symbols and language situation have been changing during the XXth century.

Key words: language situation, interwar Lviv, linguistic landscape, Soviet language policy, multilingualism.

Мова однією з перших реагує на виклики суспільства, історичні епохи залишають на ній свій відбиток, що відображається, як на внутрішній структурі, так і загальнонаціональному поширенні. Так, дослідження історії та побутування української мови залишається актуальною проблемою, адже «мовне питання неминуче перестав бути тільки лінгвістичним питанням, чи, краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним» [15, с. 6]. Ю. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» представляє докладний аналіз мовної політики, яку провадили різні політичні режими на території України, висвітлює питання внутрішнього розвитку української мови та її зв'язків з мовами панівних народів: поляків, румунів, росіян, угорців і чехів [15]. Вивченню галичанізмів і західного варіанта української літературної мови присвячено книгу «Внесок Галичини у формування української літературної мови». Ю. Шевельов ставить за мету «прослідкувати впливи Галичини на загальноукраїнську нову літературну мову, що стала розвиватися з початку ХІХ століття на Придніпрянщині й Слобожанщині, показати питома вагу й ролі галицьких мовних елементів, інкорпорованих відтоді в цю загальноукраїнську літературну мову» [14, с. 13–14].

Мовлення жителів Львова у ХХ ст. зафіксовано у словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт», укладеному львівськими діалектологами Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремською, Г. Дидик-Меуш (автор ідеї і відповідальний редактор Н. Хобзей, перше вид. – 2009, друге вид., доповн. і випр. – 2012, третє вид., доповн. і випр. – 2015) [8]. Ця лексикографічна праця подає широкий спектр лексичних і фразеологічних особливостей мовного життя Львова «від мовлення арготичного, сленгового до такого, яке б репрезентувало характерні особливості лексичного багатства львів'ян-українців упродовж двадцятого століття» [8, с. 9].

У польській лінгвістиці мовне різноманіття Львова представлено у книзі З. Курцовой „Польщизна Львова і південно-східних кресів до 1939 року” („Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku”), де авторка, зокрема, так окреслює тодішню мовну ситуацію: «Розвиток міста, а в ньому плебейського прошарку, неосвічених людей спричинився до формування міського говору, який став жити своїм життям, ним почала говорити навіть інтелігенція вдома, чим у певних ситуаціях зрівнювала всіх мешканців Львова» [17, с. 433]. До аналізу мовного середовища Львова й лексичного складу міського койне вдаються Є. Габела та З. Курцова у розвідці «Пісні вулиць, кабаре й окраїн Львова до 1939 року» («Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku»). Так, автори стверджують, що чужомовних елементів у лексичному складі львівського мовлення приблизно 50%, з яких 21% – німецькі вислови, 18% – жаргонні, 7,9% – українські, 2,6% – єврейські, тобто їдиш [16, с. 55]. Такі підрахунки свідчать, що інші 50% – це лексеми польської мови, оскільки для авторів цієї праці українські елементи були чужомовними.

Наукова новизна цієї статті полягає в тому, що аналіз мовного середовища Львова в ХХ ст. не було здійснено на матеріалі художніх текстів. Для дослідження обрано романи «Цензор снів» (2016) і «Танго смерті» (2013) Ю. Винничука.

Головним персонажем текстів Ю. Винничука є Львів, персоніфікований герой, який живе, дихає, творить свою історію і розмовляє особливим мовою: «*Львів поставав перед ним у зовсім новому світлі, невідомому і казковому, тепер, гуляючи тими вулицями, про які була мова в рукописі, він зупинявся і уважно роззирався, намагаючись упізнати щось із того, про що довідався. Інколи до його вух долидало звучання львівської говірки, він відразу зупинявся і шукав очима, хто б то міг бути, але то було лише кілька слів або одна-єдина фраза, кинута в плін розмови, і він розчаровано йшов далі, виловлюючи очима нові й нові об'єкти. З особливою насолодою пірнав у вулички, які раніше проминав, не зупиняючи на них погляду, оглядав будинки, кожне подвір'я, дивився на вікна й на вазонки на підвіконнях, мовби намагаючись відшукати бодай слід старого Львова, того зниклого світу, який уже ніколи не повернеться, бо не повернуться й ті, хто його покинув*» [1, с. 125].

Романи Ю. Винничука виконують і літературні завдання: белетризацію національного минулого, осмислення проблеми мультикультурності й мультилінгвальності в Австро-Угорській імперії й Речі Посполитій. Наскрізною темою художніх текстів львівського письменника є ностальгія за містом тих часів: «*Інколи вечорами Мількер виходив до центру міста й прогулювався, але доходив лише до Ринку і, проспачерувавши довкола ратуші, ніколи не йшов далі, туди, де колись шуміла нестримна ріка корзо, здавалося йому, що, опинившись там, неодмінно зустрине безліч привидів того старого, неіснуючого вже Львова, почує їхні голоси: «Як ся маєте, пане меценас?» – «Ці ручки, пані інженірова!»... [1, с. 143]. Формула ці ручки, що є усиченою від варіанта цілую ручки, у міжвоєнний період була традиційним засобом вітання та прощання у звертанні до жінки чи дівчини (Напр., у повісті І. Керницького «Герой передмістя»: *І зараз додав полюбовно: – Але як не виграю сто тисяч, то тисячку теж прийму і скажу: „цілую руки“*» [7, с. 104]. Так, жести, характерні для усного мовлення, на письмі замінюються формулами етикету з перформативними предикатами дії. Звертання *пан/пані* в текстах Ю. Винничука використовуються як самостійні, так і поширені прізвиськом або посадою адресата (напр., *пані інженірова*). Залучення до творів лексики львівського койне уможливило зображення Львова міжвоєнного періоду, дає розуміння того, про які часові рамки йдеться в романах.*

Протягом ХХ ст. львівський міський простір Ю. Винничука, як і менталітет його персонажів, історична колективна й індивідуальна пам'ять, перебувають у процесі постійних змін. Різні імперії за час свого панування у місті вносили корективи у символи, лінгвістичний ландшафт, а також втручалися в мовленнєві конструкції його мешканців.

Мовно-етнічне різноманіття Львова в міжвоєнний період

За час свого існування Львів перебував під руським, литовським, угорським, польським, австрійським, російським, українським і знову польським пануванням, що відбивалося на етнічному складі території, на мові, культурі [16, с. 9].

Порівнюючи дані перепису 1910 р. і 1921 р., зауважимо, що кількість поляків зросла на 6,06%, євреїв – на 33,92%, а от чисельність українців зменшилася на 30,89% за воєнні лихоліття [6, с. 43]. У 20–30-х роках ХХ ст. у Львові та інших великих містах знову почала збільшуватися частка українського населення. Як свідчать результати перепису населення Львова 1926 р., кількість українців за критерієм національності становила 10,3% жителів, або 75,3% греко-католиків. Порівняно з переписом 1921 р. кількість українців у Львові за критерієм національності зросла на 18%, а греко-католиків – на 14,2%. Таким чином, у місті підвищувалася національна свідомість українського населення [9, с. 173].

У міжвоєнний період у Польщі, до складу якої і входила Західна Україна, чисельно збільшувалася й набувала суспільної ваги нова соціальна верства – інтелігенція, або люди, пов'язані з розумовою працею чи творчістю. До неї належали митці, вчителі, духовенство, літератори, чиновники, інженерні працівники тощо. Наприкінці 30-х років ХХ ст. їх налічувалося 1,5 млн осіб [4, с. 493]. Значна частина української, польської та єврейської інтелігенції зосереджувалася у Львові. Свої творчі зустрічі тамтешня богема проводила в рестораціях і кав'ярнях, що засвідчують і тексти Ю. Винничука: «*Оскільки ми з мамою вважали себе творчими людьми, то охоче крутилися і колах богемі, і хоча богема не крутилася в наших колах, нам це не перешкоджало. Пополудні ми з мамою бували в «Де ля Пе», прозваному «Де ля Пейс» [...] Пополудні вже сходилася богема і грало піаніно [1, с. 57]. А коли ми бували вечорами в «Атлясі» на Ринку, то мама й там поводила себе так, ніби тільки її тут і чекали [1, с. 58].*

Стосовно мовної ситуації, то відповідно до перепису 1919 року на території Східної Галичини українську мову вживали 58,9%, польську – 39,8%, німецьку – 1,2%. Натомість у самому Львові польською мовою спілкувалися 85,8% населення, українською – 10,8%, німецькою – 3%. Є. Габела та З. Курцова пояснюють високий відсоток польськомовних жителів тим, що 1910 року більшість євреїв, котрі жили у місті, зазначали своєю мовою польську [16, с. 12]. Така ситуація склалася також унаслідок політики утравізму шкільної освіти, яка стала одним із засобів колонізації. А. Портнов, аналізуючи праці М. Іваницького, С. Мауерсберга, наводить такі статистичні підрахунки, за якими 1918 року на території Польщі було 3600 україномовних шкіл, у 1921 – 3000, а в 1939 – лише 450 [11, с. 37–38]. Як наслідок, відповідно до перепису населення 1931 року 63% населення Львова говорили польською, 11,3% – українською, 0,8% – німецькою та 24,1% – їдиш [13, с. 12].

Про багатомовність Львова свідчить такий фрагмент із твору Ю. Винничука «Танго смерті»: *Мама складала ці гробкові віршики трьома мовами – українською, польською і німецькою, залежно від замовлення, а коли треба було вдатися до їдиш, то тут на допомогу приходила Голда, і вони вже разом римуvalи. Я був гордий, коли відразу в кількох львівських газетах міг прочитати: «Віршовані привітання та надмогильні написи складаю всіма мовами [...] Ви гадаєте, що таке оголошення виглядає надто нахабним – «всіма мовами!» – але ще не було випадку, аби звернувся до нас хтось по віршик якоюсь іншою мовою, аніж згадані чотири [1, с. 55–56].*

Польська мова переважала на офіційному рівні, тому в міському середовищі Львова помітним було етновне напруження. Ю. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус» зазначає, що в підпольській Україні мова виконувала «не саму тільки комунікативну функцію між селянами, духовенством та іншими групами інтелігенції; вона набула нового значення як засіб національного самоутвердження, як форма виклику, як вияв зневаги до політичного режиму» [15, с. 146]. Сама мова стала тим знаком, який дозволяв українськомовному населенню вирізняти себе з польського середовища. На думку дослідника, у східній Галичині витворилося «відчайдушне

ставлення до вибору мови в кожному окремому випадку з деякими ознаками соціальної гістерії та взаємної майже гіпнози» [15, с. 146].

Україномовна молодь свого часу долучилася до боротьби за Львів. Так, один із героїв Ю. Винничука не переходить на мову окупанта, перебуваючи у поліційному відділку: «Я підвіся, підняв осличка й, сівши на нього, промовив по-українському:

– Прошу пана, я працюю в бібліотеці... в Оссолінеумі... Я не знаю нікого, хто вмів стріляти. Я не знаю навіть, у кого стріляли.

Наступний удар поцілів мені у вухо, і я знову беркицьнув, задерши ноги, а наді мною нависла червона пика Кайдана:

– Ти якою мовою відповідаєш, скурвий сину? Га? Ти де живеш? У Польщі? То говори по-польському, бо розвалю тобі голову! [...]

Пам'ятаючи вуйкову настанову «ані слова мовою загарбника!», я мовчки замотав головою, не бажаючи знову отримати лупня [1, с. 212].

На думку Я. Грицака, «дві світові війни і міжвоєнне насильство різними способами націоналізували життєвий досвід мільйонів, нерідко роблячи їхню національну ідентичність справою життя чи смерті» [3, с. 14].

Зміна мовного ландшафту за радянської окупації Львова

Радянський період Львова (як іронічно його ще називають «за совітів») характеризується розпадом ідеологічної однорідності, перериванням поступального розвитку міста та культурним деградуванням. Мовна політика, яку проводив радянський режим, була спрямована на максимальне зближення української мови з російською. Ті елементи, що ввійшли до неї із західного варіанта літературної мови і діалектів, було вилучено. З активного обігу усувалася як загальноживана лексика, так і терміни. Як зауважує Ю. Шевельов, «коли большевицькі наукові інституції заступали слово *цукор* на *сахар*, *ліжко* на *кровать*, *брила* на *глиба*, *краватка* на *галстук*, *цитрина* на *лимон*, *помаранча* на *апельсин*, *оцет* на *уксус*, *стосунки* на *відношення*, *склянка* на *стакан*, *парасоль* на *зонтик*, *черевики* на *ботинки*, *лекція* на *урок*, *пересічний* на *середній*, *тартак* на *лісопилка*, *мутра* на *гайка* і т.п., – то вони не тільки русифікували українську літературну мову, а і заступали галицького або, ширше беручи, західноукраїнського походження або збереження мовні елементи на східноукраїнські» [14, с. 92-93].

Наслідки радянської мовної політики зображено в романі «Цензор снів», де автор іронізує з російських відповідників до побутової лексики, зокрема назв традиційних львівських страв й одягу. Письменник використовує атрибутив *страдницький* ‘сповнений страждання’, змальовуючи ставлення героя до нововведень:

Кельнер зі *страдницьким* виглядом розповідав:

Я ніяк не міг до всього цього звикнути! Наші шинці перетворилися на катлети, битки й кармонадлі на атбівніє, зупи на супи, росіл на бульйон, юшка на уху, вушка на пельмені, пироги на вареники, салата на салат, млинці на оладьї, налисники на блінчікі, каляфйор на цвітну капусту, пора на порей, румбарбар на ревенъ, агрест на крижовнік, узвар на компот... Голову можна було зламати. А до того ще треба пам'ятати, що плащ – це тепер пальто, маринарка – пінъджак, штани – бриuki, а блузка – кофта [2, с. 225]. Заміна у складі побутових лексичних елементів дає можливість детально зобразити середовище й часові рамки, у яких розгортаються події. У такий спосіб Ю. Винничук долучає до художнього світу читача, активізує його мислення й уяву, а також формує ставлення до зросійщення українських слів і виразів. Наприклад, такі лексичні одиниці, як *блінчікі*, *атбівніє*, *пельмені*, *оладьї*, що подані за фонетичним принципом, додають тексту саркастичного відтінку.

Специфічно львівські вирази спричиняли непорозуміння серед корінних мешканців міста і «совєтських» новачків, що призводило подеколи й до зниження ефективності праці. Так, радянським офіціантам було складно пояснити, що *три сильні з моцною* означає ‘три 50-тиграмові келишки гоїлки’, *п'ять шинітів зверху з делікатним ковнірчиком* ‘п'ять кувлів пива з невеликою пінкою’, *пів чорної* ‘маленька порція кави’, *меланж* ‘кава з молоком, вершками’: «Наші не вмють так обслуговувати. То буде катастрофа. Я собі тільки уявляю, як буду тлумачити таким новакам, що то є «три сильні з моцною!», «п'ять шинітів зверху з делікатним ковнірчиком!», або «пів чорної» і «мелянж» [2, с. 136]. Значна частина прибулих до Львова керівників і працівників були погано ознайомлені зі звичаями і традиціями його населення, з особливостями мовлення, що провокувало інколи смішні ситуації. Наприклад, *А другого спитали: «А помаранчі у вас є?» – «Точно так». – «А де ж їх роблять?» – «Та на фабриках»* [1, с. 309], де *помаранчі* означає ‘апельсини’.

У міському просторі міжвоєнного Львова важливе значення мали ергоніми – компонент системи власних назв, який «має загальну мовну історію і водночас власну історико-культурну “біографію”, належить конкретному етносу, його історії, культурі, території тощо» [10, с. 3]. Ергоніми можуть ‘розповісти’ про сам об'єкт, соціально-культурне середовище міста й історичну добу. Так, для Львова особливим закладом була кав'ярня «Віденська», про що свідчить фрагмент із роману: «Віденська» завше була чимось більшим, ніж просто каварнею, вона була поняттям географічним, ба більше – серце Віденська». Коли львів'яни домовлялися про здибанку, при слові «Зустрінемося...» спливали в уяві тільки два пункти – «Віденська» і пам'ятник Собеському, і обидва ці пункти містилися поруч [2, с. 105]. Саме локативні ергоніми, що мають мотивувальною базою назви місць і міст, дають уявлення про історичне минуле Львова.

Міські ергоніми як специфічний пласт лексики відображають усі ті зміни, які відбувалися в суспільстві. Науковці твердять про «сіру одноманітність радянської ергонімії», адже в цей період такі власні назви виконували винятково інформативну функцію [5, с. 174]. Ю. Винничук так описує зміну мовного ландшафту в радянському Львові: *Життя у місті швидко мінялося. Совєтська номенклатура напливала й напливала, старі польські, українські й німецькі вивіски оперативно міняли на російські, з'явилися досі не знані слова «продтовари», «бакалія», «булочна», «гастроном», «перукарня», «кафе», «столова», «чайна», де було все, окрім чаю. Децо з цих назв вигулькнуло ще за перших совітів, а більшість все ж була надбанням новішого часу* [2, с. 302].

Вивіски, які в тогочасному Львові замінювали на російські, на думку Ю. Винничука, були чужими для місцевих мешканців. Про несприйняття нових назв свідчить такий уривок із роману «Ганго смерті»: *А в шинку Сальомона – «Закусочна».*

А Володислав Залевський, який володів славетною цукернею на Академічній, знаєш, хто тепер? «Кондитерський робітник», його обов'язок – стежити за чоколядовою масою у казані. А на фризійські пана Торби на Городоцькій, куди ти ходив стригтися, пишеться «Парік... махер... ская». Невже це те саме? [1, с. 284]. Звичні для львів'ян цукерню і фризійську було усунуто з лінгвістичного ландшафту Львова. Це було типовою практикою для радянської мовної політики, унаслідок якої вилучали із активного вжитку лексеми із суфіксом *-ерн* (*ерн*), *-арн* (*ярн*). Р. Смаль-Стоцький зазначає, що за мовної політики 30-х рр. такі слова, як *електровня*, *кінарня* 'кінофабрика', *взутярня* 'фабрика взуття', *цяцькарня* 'фабрика іграшок', *автомобілярня* 'автомобільний завод' і под. мали бути вилучені зі словників української мови як «терміни надумані, невідомі українському народові» [12, с. 60].

Ю. Винничук у своїх текстах дещо ностальгує за австрійським Львовом, вдається до дегуманізації радянського минулого, іронічно зображаючи «совітів» і наслідки мовної політики.

Таким чином, романи «Танго смерті» (2013) і «Цензор снів» (2016), що зображують життя Львова упродовж ХХ ст., подають мовну картину міста, змальовують його етнічне й культурне життя. Діалоги жителів, ергонімія й топонімія ілюструють зміни, які відбувалися в суспільстві й міському просторі за часів Австро-Угорської імперії, Речі Посполитої і Радянського Союзу.

Література:

1. Винничук Ю. Танго смерті. Харків : Фоліо, 2013. 379 с.
2. Винничук Ю. Цензор снів. Харків : Фоліо, 2016. 319 с.
3. Грицак Я. Перемога / Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія двадцятого століття / гол. упоряд. Іроїда Винницька [= Бібліотека «України модерної», Серія: Спогади, щоденники, інтерв'ю, число 1]. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. С. 9–28.
4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
5. Зимовець Г. Структурно-семантичні особливості ергонімів України. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. № 29. С. 172–176.
6. Історія Львова. У 3-х томах / Ред. колегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Л. : Центр Європи, 2007. – Т. 3 : Листопад 1918 – поч. ХХІ ст. 575 с.
7. Керницький І. Герой передмістя. Львів : ЛА „Піраміда”, 2003. 260 с.
8. Лексикон львівський: поважно і на жарт / 2-е вид., доповн. і випр.; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серія „Діалектологічна скриня”). 852 с.
9. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів : ЛНУ, 2005. 358 с.
10. Позніхиренко Ю. Мотиваційна база ергонімів як знаків соціокультурного простору України й англійських країн (на матеріалі назв закладів харчування) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. К., 2018. 264 с.
11. Портнов А. Друга Річ Посполита і сучасні дискусії про її спадщину / Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. К. : Критика, 2013. С. 111–119.
12. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні. Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка в США, 1969. 318 с.
13. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. Тернопіль : Астон, 2000. 352 с.
14. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. К. : Вид. дім „КМ Академія”, 2003. 160 с.
15. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941). Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 212 с.
16. Habela J., Kurzowa Z. Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku. Kraków : Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1989. 339 s.
17. Kurzowa Z. Polska Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich do 1939 roku. Warszawa ; Kraków : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. 551 s.